

İBNÜ'L-CEZZÂR, Ebû Ca'fer (أبو جعفر ابن الجزار)

Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm
b. Ebî Hâlid el-Cezzâr el-Kayrevânî
(ö. 369/979)

Hekim, eczacı ve tarihçi.

Bir hekim ailesinin çocuğu olarak Kayrevan'da dünyaya geldi; bazı modern kaynaklar onun 285'te (898) doğduğunu söylemektedir (Abdülvehhâb b. Mansûr, II, 321). Batı literatüründe adına Aburafar, Ybnezizar ve Abincali gibi farklı şekillerde rastlanır. İlk tıp eğitimini göz hekimi (kehhâl) olan babası İbrâhîm b. Ebû Hâlid ile eserlerinde adını sıkça andığı amcası Ebû Bekir'den aldı; daha sonra Ağlebîler döneminin önde gelen hekimlerinden İshak b. Süleyman el-İsrâîlî ve Ziyâd b. Hal-fûn'un talebesi oldu. Bütün ömrünü İfrîkiye'de geçiren İbnü'l-Cezzâr, hastalarını evinde kabul eder, boş vakitlerini fakir ve düşkünlere ayırırdı. Yoksullardan para almaz, ayrıca onlara kendi yetiştirmesi olan Reşîk adlı bir eczacı vasıtasıyla hazırladığı ilâçları bedava dağıtırdı. Bu konuda *Tıbbû'l-fukarâ'* adlı bir de kitap kaleme almıştır (aş. bk.). İbnü'l-Cezzâr düğün, bayram ve cenaze törenlerine katılmakla birlikte genellikle münzevi yaşamayı tercih etmiş, hayatı boyunca özellikle devlet büyüklerinden uzak durmuştur. Yazları Akdeniz kıyısındaki bir tekkede inzivaya çekilirdi. Bütün kaynaklar onu gözü tok, dindar ve son derece merhametli bir hekim olarak tanıtmaktadır. İbnü'l-Cezzâr'ın seksenini geçkin bir yaşta Kayrevan'da öldüğü konusunda görüş birliği varsa da verilen tarihler birbirinden çok farklı olup (369 [979], 395 [1005], 400 [1010]) genellikle İbn İzârî'nin verdiği ilk tarih kabul görmektedir. Arkasında kırktan fazla eser, zengin bir kütüphane ve 24.000 dinar bırakmıştır.

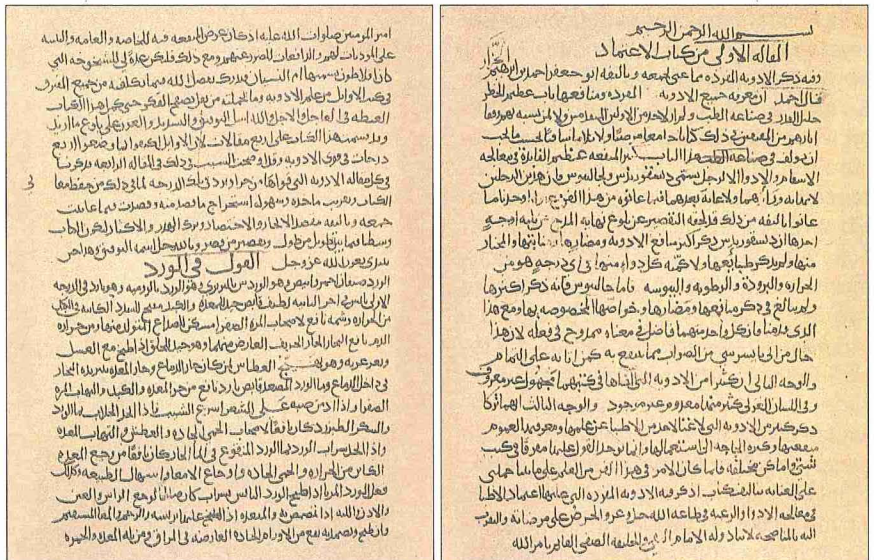
İbnü'l-Cezzâr'ın çağdaşı ve meslektaşı İbn Cülcül onun tıp ve diğer ilimlerdeki bilgisinin genişliğinden, ahlâkının mükemmelliğinden söz eder ve özellikle tıp alanındaki eserlerinin çok başarılı olduğunu vurgular (*Tabakâtü'l-etıbbâ'*, s. 88-89). İbnü'l-Cezzâr'ın tarih alanındaki ilgi-

si, Fâtîmî Devleti ve İslâm'ın Afrika'daki macerası konularında yoğunlaşmış ve bu alanda yazdığı üç eserin özellikle ikisi, daha sonraki siyaset ve kültür tarihçilerine kaynaklık etmiştir. İbnü'l-Cezzâr'ın coğrafya ile de meşgul olduğu bilinmektedir.

Eserleri. İbnü'l-Cezzâr'a ait eser sayısını İbn Ebû Usaybia yirmi yedi olarak tesbit etmiş, sonraki birçok biyografi yazarı da bunları aynen veya kısmen farklı şekillerde nakletmiştir. Çağdaş araştırmacılardan Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın tesbitine göre bu sayı otuz yedi, Muhammed Habîb el-Hîle'ye göre ise kırk dördtür; Fuat Sezgin on üç eserini tanıttıktan sonra İbn Ebû Usaybia'nın verdiği listeyi aktarmaktadır. Çalışmalarının başlıcaları şunlardır: 1. *Kitâbü'l-İ'timâd fi'l-edviyeti'l-müfrede*. Basit ilâçları konu alan kitap ilk defa Stephanus de Caesaraugusta tarafından *Liber fiduciae de simplicibus medicinis* adıyla Latince'ye çevrilmiştir. Daha sonra İbrânic'e ve Grekçe'ye de çevrilen eseri Afrikalı Konstantin (Constantinus Africanus) kısa ve bozuk bir tercümesini yaparak *Liber de gradibus*

adıyla kendisine mal etmiş ve bu kitap Batı'da, Moritz Steinschneider'in 1866 yılında bunun *el-İ'timâd*'in muhtasar bir tercümesinden ibaret olduğunu ortaya koymasına kadar böylece tanınmıştır. *el-İ'timâd*'in birçok yazma nüshası mevcut-sa da (Sezgin, III, 304-305) bunlardan çoğu eksiktir. Fuat Sezgin, dört bölümden oluşan eserini Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya, nr. 3564) nüshasının tıpkıbasımını yayımlamıştır (bk. bibl.). 278 ilâcın Arapça, Farsça, Süryânîce ve Berberîce adlarının verildiği eser sahasındaki ilk müstakil çalışmalardan biri olmakla birlikte müellifin basit ilâçlarla ilgili Doğu İslâm dünyası kaynaklarından habersiz olduğu ve daha çok Dioskorides ile Galen'in kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır (geniş bilgi için bk. İbrâhîm b. Murâd, s. 25-153). 2. *Zâdû'l-müsâfir ve kütû'l-hâzır*. Yolcunun yanında bulundurur gerektiğinde başvurması için kaleme alınan eser Doğu'da ve Batı'da büyük bir üne sahiptir. İbnü'l-Cezzâr'ın öğrencisi Ebû Hafs Ömer b. Berik tarafından Endülü's'e götürülerek orada Latince'ye çev-

Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr'ın *Kitâbü'l-İ'timâd fi'l-edviyeti'l-müfrede* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3564)

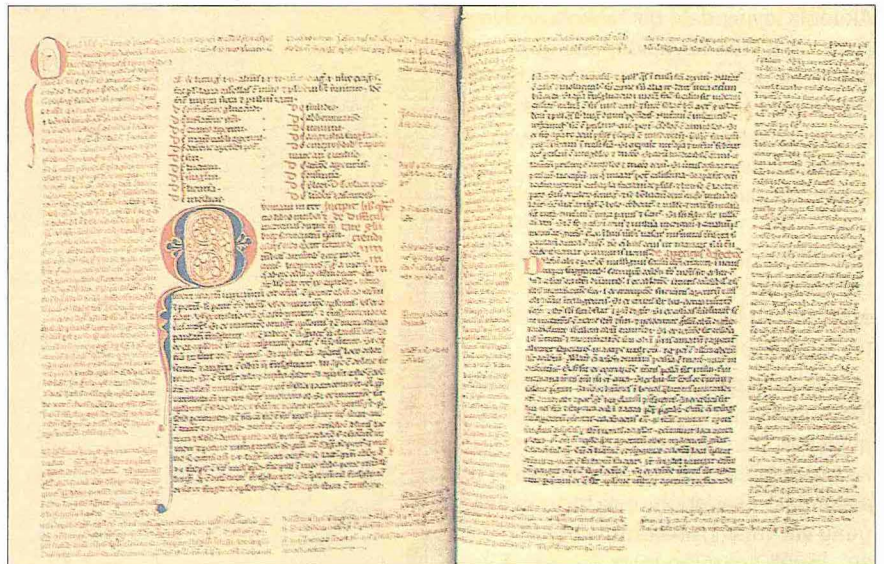
Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr'ın *Zādü'l-müsâfir ve kütü'l-hâzır* adlı eserinin ilk iki sayfası (İzmir Milli Ktp., nr. 26636/470/50)

rilmiştir. Ancak asıl ünlü olan tercüme Afrikalı Konstantin'e aittir ve *Viaticum peregrinantis* adıyla iki defa yayımlanmıştır. Ayrıca XI. yüzyılda Grekçe'ye, 1124 ve 1259'da da İbrânice'ye çevrilmiştir. Yedi bölümden oluşan ve birçok nüshası bulunan eserin bir nüshası da İzmir'de Millî Kütüphane'dedir (Sezgin, III, 305-306). Eserin Dresden nüshası (MS Ea 209) Futat Sezgin tarafından faksimile olarak neşredilmiştir (Frankfurt 1996). Tahkikli neşrini ilk defa Fransız şarkiyatçısı Gustave Duget gerçekleştirmiş (JA, seri V, I [1853], s. 289-353), daha sonra Muhammed Süveysî ve Râzî el-Câzî tarafından yeni bir neşri yapılmıştır (Tunus 1986). 3. *Kitâb Siyâsetü's-sıbyân ve tedbîruhüm*. Yirmi iki babdan oluşan eser çocuğun doğumu, bakımı, hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkında olup Muhammed Habîb el-Hile tarafından yayımlanmıştır (Tunus 1968; Beyrut 1984). Eserin pedagojik muhtevasına dair Ali İdrîs bir inceleme yapmıştır (*Min A'lâmi't-terbeviyyeti'l-'Arabiyye el-İslâmiyye*, II, 65-86). 4. *Tıbbü'l-fukarâ' ve'l-mesâkîn*. İbnü'l-Cezzâr'ın, yaşantılarını ve psikolojilerini yakından bildiği fakir ve düşkün kimselerin hangi yöntemle tedavi edilmeleri gerektiğini konu alan bir risâlesidir. Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Haraççı-

oğlu, nr. 1126/1, vr. 1^a-48^b); ayrıca çeşitli ülke kütüphanelerinde sekiz nüshası daha vardır (Sezgin, III, 306). Eser S. Catahier tarafından neşredilmiştir (Paris 1984). 5. *Kitâbü Ebdâli'l-'akâkir*. Escorial Li-

Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr'ın *Zādü'l-müsâfir ve kütü'l-hâzır* adlı eserinin Afrikalı Konstantin tarafından *Viaticum peregrinantis* adıyla Latince'ye çevirisinden iki sayfa (B. Quaritch, *Arabic Science and Medicine*, London, ts., s. 34-35)

brary'de (nr. 1896/5) bulunan eserin Dârü'l-kütübî'l-Misriyye nüshasının başlığı *Bedelü'l-'akâkir* şeklindedir (a.g.e., a.y.). 6. *Tıbbü'l-meşâyih ve hıfzu şıhhatihim*. Yaşlıların tedavilerini ve sağlıklarını koruma yöntemlerini içeren bir risâledir (a.g.e., a.y.). 7. *Kitâbü'l-Havâş*. İbn Ebû Usaybia'nın verdiği bilgilerden Latince ve İbrânice'ye çevrildiği, hükümdarlarla seçkinlerin tedavi usulleri hakkında olduğu öğrenilmektedir (a.g.e., a.y.). 8. *Müdâvîtu'n-nisyân ve tûruku takviyeti'z-zâkire*. Melankoli hastalığına yakalanmış bir hükümdar için yazıldığı anlaşılmaktadır. Aslı ve Afrikalı Konstantin tarafından *Liber de oblivione* adıyla yapılmış Latince tercümesiyle günümüze kadar gelen eser esasen unutkanlık ve hâfıza kaybının tedavisini konu almaktadır (Brockelmann, GAL, I, 275; Suppl., I, 424). Eserin modern edisyonu, *Ibn al-Gazzâr's Risâla fi'n-nisyân and Constantine's Liber de oblivione. Constantine the African and 'Ali Ibn al-'Abbâs al-Mağûsî: the Pantegni and related texts* (nşr. C. Burnett-D. Jacquart, Leiden 1994) başlığını taşıyan toplu neşirde yer almaktadır. 9. *Kitâbü'l-Buğye* (*Kitâb fi'l-edviyyeti'l-müreккеbe*). Birleşik ilâçlar hakkındadır (Sezgin, III, 306). 10. *Kitâb fi'l-külâ ve'l-haşâ*. Mülâlif, böbrek ve böbrek taşlarını konu alan esere *Kitâb Siyâsetü's-sıbyân ve tedbîruhüm*'de işaret etmektedir. Bodleian Library'de (nr. 579) kayıtlı olan bu kitapla

birlikte yine müellife ait *Kitâb fi'l-mâli-hulyâ* da bulunmaktadır. 11. *Kitâbü'l-Mî'de* (*Kitâb fi'l-mî'de ve emrâzihi ve müdâvâtihi*). Ünlü hekim Zehrâvî'nin yararılandığı anlaşılan eser Selmân Katây'e tarafından neşredilmiştir (Bağdad 1980).

İbnü'l-Cezzâr'ın siyaset ve kültür tarihiyle ilgili olarak yazdığı bazı eserlerin bugüne ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Çok sayıda tabakat ve tarih müellifinin istifade ettiği bu eserlerin, konusunda birinci elden çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan *Aẖbârü'd-devle* Fâtımî hânedanı ve devleti hakkındadır. İ. Nicholson'un İngilizce'ye *An Account of the Establishment of the Fatemite Dynasty in Africa* adıyla çevirip yayımladığı (Tübingen-Bristol 1840) Fâtımîler'e dair baş tarafı eksik ve yazarı meçhul bir metnin bu eserden alınma parçalar ihtiva ettiği düşünülmektedir (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 318). Ayrıca Makrîzî de *İttî'âzû'l-hunefâ*'nda bu eserden faydalanmıştır (Micheau, XLIII/3 [1996], s. 401).

On cildi aşkın biyografik bir eser olan *et-Ta'rîf bi-şahîhi't-târîh* başta Yâkût (*Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 136-137), Kâdî İyâz (*Tertîbü'l-Medârik*, I, 339-340; II, 487) ve İbn Hallikân (*Vefeyât*, I, 238; IV, 62) olmak üzere çeşitli müelliflerce istifade edilmiş bir kaynaktır. *Kitâbü Meğâzî İfrîkıyye* Araplar'ın Tunus'u fethiyle ilgilidir. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bu eseri gördüğü bilinmektedir (*el-Mesâlik*, II, 700). *Kitâbü Tabakâtü'l-kudât* ise Endülüslü vezir ve müellif Yahyâ b. Ahmed es-Serrâc'ın faydalandığı bir kaynaktır (*el-Hulelû's-sündüsiyye*, I, 706-707). İbnü'l-Cezzâr'ın *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-büldân* adlı bir eserden İbnü'l-Baytâr (II, 167) ve *Kitâbü Tuḥfeti'l-mülûk ve'r-regâ'ib fi'l-ber ve'l-baḥr mine'l-'acâ'ib ve'l-garâ'ib* adlı eserin müellifi İbn Zünbül aktarmalarda bulunmuştur (Fagnan, s. 121-129).

Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fi ahbâri'l-hakâ'ik adlı anonim bir tarih eserinin (nşr. Ömer es-Saîdî, Dimaşk 1972) temel kaynaklarını da İbnü'l-Cezzâr'ın tarihe dair günümüze ulaşmayan eserleri teşkil etmektedir (*el-'Uyûn*, neşredenin girişi, s. XXXIII-XXXIV). Ayrıca Endülüslü müelliflerden coğrafya bilgini Ebû Ubeyd el-Bekrî ve tarihçi İbn Hayyân, bunların yanı sıra Kayrevanlı iki tabakat yazarı olan Ebû Bekir el-Mâlikî ile İbn Nâcî de onun kayıp eserlerinden istifade edenler arasındadır. Bu eserlerin Safedî'ye de kaynak oluşturduğu anlaşılmaktadır (a.g.e., neşredenin girişi, s. XXXIV).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ* (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1405/1985, s. 88-90; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem* (nşr. Hayât Bû Alvan), Beyrut 1985, s. 153-154; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 700; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-Medârik*, I, 339-340; II, 487; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 136-137; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi' li-Müfredâtü'l-edviye ve'l-ağziye*, Bulak 1291, II, 167; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 481-482; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 238; IV, 62; Keşfü'z-zunûn, I, 120; *el-Hulelû's-sündüsiyye*, I, 706-707; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au maghreb (Géographie et histoire)*, Alger 1924, s. 121-129; Brockelmann, *GAL*, I, 275; *Suppl.*, I, 424; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Varakât 'ani'l-hadâretü'l-'Arabîyye bi-lfrîkıyyetü'l-Tûniyye*, Tunus 1964, I, 306-322; Sezgin, *GAS*, III, 304-307; M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970, s. 147-149, 245-246, 268-269; *el-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fi ahbâri'l-hakâ'ik* (nşr. Ömer es-Saîdî), Dimaşk 1972, neşredenin girişi, s. XXXIII-XXXIV; Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü Magribi'l-'Arabî*, Rabat 1979, II, 321-325; İbrâhîm b. Murâd, *Dirâsât fi'l-mu'cemi'l-'Arabî*, Beyrut 1987, s. 25-153; a.mlf., "Hommage a Ibn a Al-Gazzâr", *IBLA*, XLVI/151 (1983), s. 43-53; Ali İdrîs, "Siyâsetü's-şıbyân ve tedbirühüm li'bni'l-Cezzâr el-Kayrevânî", *Min A'lâmi't-terbeviyyeti'l-'Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, Riyad 1409/1988, II, 65-86; Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'a, "Siyâsetü's-şıbyân ve tedbirühüm", *Fayşal*, sy. 24, Riyad 1979, s. 68-71; Selmân Katây'e, "Ahmed b. İbrâhîm el-Cezzâr el-Kayrevânî sîretühü ve mü'el'lefâtüh", *el-Mevrid*, IX/1, Bağdad 1980, s. 47-60; Muhammed Hasan Nevfelîyye, "İbnü'l-Cezzâr el-Kayrevânî", *Âfâku's-sekâfe ve't-türâs*, sy. 4, Dübey 1414/1994, s. 78-95; F. Micheau, "Le connaissance d'Ibn al-Gazzâr, médecin de Kairouan, dans l'orient arabe", *Arabica*, XLIII/3, Leiden 1996, s. 385-405; H. R. Idris, "Ibn al-Djazzâr", *El²* (Ing.), III, 754; "İbn Cezzâr", *DMB*, III, 227-229.

HASAN DOĞRUYYOL

İBNÜ'L-CEZZÂR, Ebü'l-Hasan (أبو الحسن ابن الجزار)

Ebü'l-Hasan Nûrüddîn
b. Ali b. Muhammed el-Mısrî
(ö. 984/1576'dan sonra)

Çok yönlü âlim ve tarihçi.

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. *el-Ḳavlü'l-celî fi ahbâri Mısr* adlı eserinde hayırlı faaliyetlerini anlattığı Ali Paşa'nın, o dönemde Mısır valiliği yapan üç Ali Paşa'dan (Semiz Ali Paşa: 1549-1554; Hâdim Ali Paşa: 1558-1559; Süfî Ali Paşa: 1563-1565) hangisi olduğu tesbit edilememekte, ancak onun âdil, müslîh ve hayır sever kişiliğiyle tanınan Hâdim Ali Paşa'dan (Ahmed Hüseyin, III, 827) bahsettiği sanılmaktadır. *Taḥşînü'l-menâzil* adlı risâlesini hayatının son dönemlerinde Kahire'de meydana gelen 984 (1576) depremi vesilesiyle yazdığı göz önünde tutularak X. (XVI.) yüzyılın son-

larında öldüğü söylenebilir. Eserlerinde İmam Şâfiî için "el-imâmü'l-a'zam" (*Ḳavlü'l-celî*, vr. 115^a-127^a; Mustaphâ Anwar Tâhir, XII [1974], s. 145, 148), kendisi için de "halîfetü Şâfiî", "şeyhü's-şüyûh" ve "şeyhu meşâyihü's-şüyûh" denilmesinden (İbnü'l-Cezzâr, vr. 114^a) Şâfiî mezhebine mensup ve o dönemin önemli bir tasavvuf şeyhi olduğu anlaşılmaktadır.

Eserleri. 1. *Taḥşînü'l-menâzil min hevli'z-zelâzil*. Kahire depreminden sonra yapılan tartışmalar üzerine depremin sebebiyle ilgili fetva şeklinde telif edilmiş bir risâledir. Ancak daha ziyade kozmik olaylarla toplumların ahlâkî durumları arasında bir bağlantı bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa bunun nasıl açıklanabileceği hususunu araştırdığı için esas itibarıyla ahlâkî bir çalışmadır. Deprem, veba ve kuraklık gibi afetlerin çeşitli yerlerde ve farklı şekillerde ortaya çıkan birer ilâhî uyarı olduğu, bunların insanların kendilerine çekidüzen vermelerini sağlamak açısından önem taşıdığı görüşünü savunur (Mustaphâ Anwar Tâhir, XII [1974], s. 145, 154) ve Kahire'deki depremin de gayri ahlâkî fiillerin yaygınlaşması neticesinde meydana geldiğini vurgular (a.g.e., XII [1974], s. 146, 151). Depremin nasıl vuku bulduğuna ve yeryüzünün yapısına dair bazı yorumları nakletmesi açısından da önemli olan eseri Mustafa Enver Tâhir tahkik ederek yayımlamıştır (bk. bibl.). 2. *Taḥkîku'l-ferec ve'l-emân ve'l-ferâḥ li-ehli'l-imân bi-devleti's-Sultân Selîm b. Süleymân Hân* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 378). 3. *Taḥkîku âmâli'r-râcîn fi enne vâlideyi Muştâfâ şal-lâllâhu 'aleyhi ve sellem bi-fazli'llâhi te'âlâ fi'd-dâreyni mine'n-nâcîn*. Hz. Peygamber'in anne ve babasının fazilet ve mânevî derecelerini konu alan bir risâledir (a.g.e., I, 377). 4. *Ḳam'ü'l-vâşîn fi zemmi'l-berrâşîn*. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Mehmed Ağa Camii, nr. 149) bir nüshası bulunan risâle, afyon vb. bazı maddelerden imal edilen bir macunun yapılışı ve kullanılışının dinî hükmüyle ilgili olup Abdurrahman Eyyûb ve Mustafa Enver Tâhir tarafından bir girişle birlikte yayımlanmıştır (*Cahiers d'études arabes et islamiques*, IV [Paris 1977], s. 52-70). 5. *es-Surrü'l-Muştâfâvî fi't-tıbbi'n-nebevî* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 481). 6. *el-Ḳavlü'l-celî fi ahbâri Mısr* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2848/3, vr. 106-127). Mısır Valisi Ali Paşa'nın bu ülkeyi, muattal arazi ve caddelerini nasıl imar ve ihya ettiğini anlatmaktadır. Bir giriş ve üç bölümden oluşan eserin bi-